

УДК 339.9(066)

В 28

*Рекомендовано до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол №16 від 26 грудня 2019 р.)*

Рецензенти:

Вісин Валентин Васильович – доктор історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету;

Сухий Олексій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

Наукова редакція й упорядкування:

Микола Михайлович Кучерепа – кандидат історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Вересень 1939 у долі держав та народів. Війна, репресії, пам'ять [Текст] :
В 28 наук. зб. / упорядник М. М. Кучерепа. – Луцьк : Вежа-Друк, 2019. – 212 с.

ISBN 978-966-940-125-5

У науковому збірнику вміщено статті українських і польських учених, у яких висвітлено події початкового періоду Другої світової війни та їх наслідки для держав і народів. Багато уваги звернено на перебіг вересневих подій 1939 р. на Волині.

Для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією й міжнародно-правовими питаннями Другої світової війни.

Науковий збірник публікується в рамках Українсько-Польського наукового форуму «Волинська платформа діалогу»

за фінансової підтримки

Волинської обласної ради й Волинської обласної державної адміністрації.

УДК 339.9(066)

ISBN 978-966-940-125-5

© Кучерепа М. М. (упорядкування), 2019

© Жук О. К. (обкладинка), 2019

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Перебіг вересневої воєнної кампанії 1939 р. на Волині ...	7
<i>Андрій Руккас.</i> Воєнні дії на Волині у вересні 1939 р.	7
<i>Wojciech Włodarkiewicz.</i> Województwo Wołyńskie w pierwszym okresie kampanii polskiej 1939 r.	33
<i>Adam Ostanek.</i> Przebieg działań wojennych na wołyniu we wrześniu 1939 r. w świetle map.	51
Руслана Давидюк. Новий рубікон: вереснева кампанія 1939 р. й українська політична еміграція на Волині.	62
Розділ 2. Геополітичні наслідки вересня 1939 р.	75
<i>Володимир Трофимович, Лілія Трофимович.</i> Польське питання під час підготовки та здійснення «визвольного походу» Червоної армії на західноукраїнські землі у вересні 1939 р.	75
<i>Володимир Макарчук.</i> Радянська військова акція проти Польщі (вересень 1939 р.): аспекти загальнолюдської моралі та тогочасного міжнародного права.	81
<i>Ігор Ільюшин.</i> Інкорпорація Західної Волині й Східної Галичини до СРСР та її вплив на місцеві українсько-польські відносини в 1939–1941 pp.	94
Розділ 3. Війна в долі народів.	113
<i>Wojciech Łysek.</i> Ostatnia karta polskiego prometeizmu a polityka Związku Radzieckiego wobec ukraińców na obszarze II Rzeczypospolitej. Analiza porównawcza.	113
<i>Володимир Баран.</i> Масові депортації 1940–1941 pp. із західних областей України.	126
<i>Микола Кучерена, Софія Степанюк.</i> Радянський тоталітарний режим на Волині (1939–1941 pp.)	145
<i>Владислав Гриневич.</i> Євреї Західної України під радянським режимом (1939–1941)	173

Розділ 4. Війна та історична пам'ять.	182
<i>Микола Литвин.</i> 1939 р. у суспільній свідомості та політиці пам'яті	182
<i>Оксана Каліщук.</i> Вересень 1939 р. в історичні пам'яті українців і поляків	201
Наші автори.....	210

НОВИЙ РУБІКОН: ВЕРЕСНЕВА КАМΠΑНІЯ 1939 Р. Й УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ НА ВОЛИНІ

Українська політична еміграція, що з'явилася як явище після поразки перших національно-визвольних змагань, була для більшовиків особливим подразником. Тому для боротьби з нею ще в міжвоєнний час застосовували найрізноманітніші засоби. Колишні діячі Української Народної Республіки (УНР) виступали носіями національної ідеї, генератором українського політичного, культурно-освітнього, релігійного, кооперативного життя на Волині в міжвоєнний період. Початок Другої світової війни різко змінив життя емігрантів, яке нібито вже набувало сталих обрисів, поставив їх перед новим викликом. Руйнація Польської держави, вступ на територію західноукраїнських земель 17 вересня 1939 р. військ Червоної армії стали для політичних емігрантів катастрофою. В умовах першої радянської вони відразу потрапили під пильний контроль органів НКВС. Арешти цієї групи українського населення стали першочерговими й усеохопними.

У середовищі української політичної еміграції в Європі загострення міжнародної ситуації викликало багато запитань і роздумів. Софія Русова із занепокоєнням писала в травні 1938 р.: «Що буде з Укр[аїною] у цьому міжнародн[ому] хаосі, невже знову застане він нас не підготовленими?»¹. Закордонне українство було спантеличене радянсько-німецьким договором. Унаслідок договору 23 серпня 1939 р. у Німеччині заборонено діяльність українських політичних організацій, організовано нагляд за всіма українськими організаціями в Німеччині й Австрії, українським лідерам забороняли покидати територію Рейху.

Українські емігранти, котрі жили у Волинському воєводстві, у переддень війни заявляли про підтримку Польської держави. 24 серпня 1939 р. у Луцьку на засіданні Української парламентарної репрезентації (УПР) Волині під головуванням сенатора Сергія Тимошенка наголошувалося: «В обличчі нових відносин, що витворилися на Заході й Сході Європи внаслідок німецько-совітського порозуміння, висловлюємо глибоке переконання, що підставою рівноваги в Європі [...] є тривке порозуміння між

¹ Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. 543 с. С. 466.

польським і українським народом»². У прийнятій на зборах виконавчого комітету УНДО у Львові резолюції за присутності 110 делегатів зі Східної Галичини та Волині проголошувалося, що в теперішніх важких для Польщі часах «члени української меншости виконають лояльно всі їхні громадські обов'язки крові і матеріального тягару»³.

Із початком Другої світової війни настрої колишніх діячів УНР, котрі жили в європейських державах, розділилися. Частина з них, передовсім ті, які перебували у Франції – В'ячеслав Прокопович, Олександр Шульгин та ін., – орієнтувалася на Францію й Англію, натомість емігранти, котрі мешкали в Польщі та Чехо-Словаччині, пов'язували надії на відновлення незалежності України з нацистською Німеччиною.

На сторінках паризького часопису «Тризуб» читаємо: «Німеччина, нападаючи на Польщу, ставить Європу і світ під загрозою незчислимих бід, безмежного нещастя й нечуваної руїни. Як би не розгорнулися події, – українці добре знають, де їх місце в страшних і рішучих перипетіях світової драми [...] Ми – разом з Францією, Англією і Польщею. Оддаючи себе на їх оборону, ми знаємо, що боротимемося за правду і справедливість, за право нашого власного народу на державну самостійність [...] Ми тим самим продовжуємо непримиренну боротьбу й проти нового германського союзника – Москви, нашого одвічного ворога, і змагаємось за визволення з московських кайданів України»⁴. Хоча наближений до Андрія Лівіцького емігрант у першій половині 1940 р. стверджував: «Франція–Англія, в разі перемоги дбатимуть про Велику Польщу й В[елику] Росію, ми переконані, що тільки в Н[імеччині] може запанувати думка про поділ Росії і про створення незалежної Української держави»⁵. Відомо, що багато політичних емігрантів у Європі позитивно сприймали німецький напад на Польщу, сподіваючись на підтримку Гітлером ідеї Української держави.

Після нападу Німеччини на Польщу на Волині вчергове лунали заклики захисту Польщі як «спільної батьківщини». 2 вересня 1939 р. на скликаній президентом Польщі надзвичайній сесії Сейму та Сенату слово взяв прем'єр генерал Славой-Складовський, який

² Волинське слово. 1939. № 24. 7 верес. С. 1.

³ Позиція українців у Польщі. *Тризуб*. 1939. Ч. 29–30. 1 верес. С. 17.

⁴ *Тризуб*. 1939. Ч. 31. 10 верес. С. 1.

⁵ Лівіцький Андрій. Листування (1919–1953 роки) / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. Київ: Фенікс, 2019. 688 с. С. 85.

подякував Сеймові за зібрання й сказав, що «війну ми виграємо». Посол С. Скрипник у виступі підкреслював: «Наш обов'язок – забути про болісні досвіди минулого й у почутті великої відповідальності за долю Річипосполитої стати на спільному фронті [...]. Людність Волині станула з цілою готовністю на заклик держави. Вже сьогодні мої брати зрошують поля боїв власною кровю». Посол згадав про ідею 1920 р, ідею спільної долі обох народів та спільної оборони, що їх висловили Пілсудський і Петлюра. «Рік 1939 нічим не відрізняється від 1920. Вороги ті самі, тільки інакше поділили ролі між собою»⁶.

На мітингу в м. Рівному 3 вересня 1939 р. з промовою виступив діяч Волинського українського об'єднання (ВУО), редактор дитячого журналу «Сонечко» Андрій Вівчарук. Він також згадував про спільні дії польської та української армій у 1920 р., говорив, що українське населення буде «вірні захищати Польську державу, яка приютила українців»⁷.

Політичні українські емігранти воювали з нацистами в складі польської армії, окремі потрапили в полон, але були звільнені завдяки клопотанню еміграційного уряду УНР в екзилі. Серед них – полковник Армії УНР Михайло Крат, котрий у 30-х рр. жив у Ковелі; полковник Армії УНР Кость Смовський, який у 20-х рр. мешкав в Острозі й очолював першу філію УЦК на Волині; повстанський отаман Орел – Яків Гальчевський (Войнаровський), який у другій половині 20-х рр. жив у Ланівцях, Корці, співпрацював зі спецслужбою ДЦ УНР, згодом став контрактовим польським офіцером. М. Крат, К. Смовський пізніше вступили до Української національної армії (УНА) під командою генерала Павла Шандрука, після війни емігрували на захід. Я. Гальчевський воював у «Поліській січі» Тараса Бульби-Боровця. Будучи організатором Грубешівської української самооборони, він загинув у 1943 р. у бою з польськими партизанами.

Приєднання Західної України до СРСР стало потрясінням для всього закордонного українства. Софія Русова 17 вересня 1939 р. у щоденнику написала: «Не успіваєш за подіями слідкувати. За цей тиждень німці взяли усю Польщу, облягли Варшаву [...], частину Галичини – південну, Борислав, Дрогобич, підходять до Львова». Наступного дня читаємо її розпачливе: «Все загинуло: Совіти зайняли

⁶ Історичне засідання польського сойму. *Діло*. 1939. Ч. 201 (15.280). 5 верес. С. 3.

⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 3250. Арк. 10, 16 зв.

Коломию, Тернопіль і вгору Ровно, Волинь, аж до Вільна. В Брест-Лит[овську] сталася зустріч німців і москалі[ів]». Розмірковуючи про майбутнє висловилася досить чітко: «Жах один. І що за бездольний народ український»⁸.

У міжвоєнний період Державний центр (ДЦ) УНР на чолі з Петлюрою, а після його загибелі – Андрієм Лівіцьким, був одним із найактивніших осередків еміграції. Однак після розгрому Польщі ДЦ УНР утратив можливості впливати на українську політичну еміграцію, у середовищі якої на перші ролі вийшли націоналісти й гетьманці.

Не маючи змоги повноцінно виконувати обов'язки голови УНР, Андрій Лівіцький, перебуваючи в окупованій нацистами Варшаві, на підставі «Закону про тимчасове Верховне управління УНР» передав президентські повноваження В'ячеславу Прокоповичу, який перебував у Парижі. Після захоплення нацистами Парижа 12 червня 1940 р. французький осередок УНР фактично припинив свою роботу. 12 липня В'ячеслав Прокопович склав повноваження на користь Андрія Лівіцького⁹.

На діяльність петлюрівців негативно вплинула також смерть у жовтні 1940 р. військового міністра УНР уродженця м. Острога Володимира Сальського. До слова, його син Юрій як пілот польських ВПС брав участь у боях проти німців.

Зникнення Польської держави та поширення на західно-українських землях більшовицької влади змусили українських політичних емігрантів визначатися зі своїм майбутнім.

На території західноукраїнських земель масового характеру набуло фізичне винищення носіїв національної політичної культури. У прийнятій ще в 1932 р. «Інструкції особливим відділам щодо використання списків ворогів радянської влади при захопленні території противника» вимагалось відразу виявляти й заарештовувати активних ворогів радянської ладу¹⁰. Подібні списки створювалися з кінця 20-х рр. згідно з даними Іноземного відділу (ІНО) ДПУ УСРР і регулярно поповнювались. Перелік людей складався в алфавітному порядку та поділявся на об'єкти, серед яких окремо визначалася

⁸ Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. 543 с. С. 500–504.

⁹ Лівіцький Андрій. Листування (1919–1953 роки) / упорядкування, вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. Київ: Фенікс, 2019. 688 с. С. 85–86.

¹⁰ Даниленко В. М. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 111–125. С. 123.

«українська контрреволюційна еміграція різних політичних відтінків в Польщі, Румунії і інших країнах»¹¹.

Отже, прізвища діячів української політичної еміграції, зокрема тих, які проживали у Волинському воєводстві, радянські спецслужби знали наперед. У ці списки потрапили члени політичних, культурних, громадських організацій, послі до польського Сейму, повстанські отамани. Зауважимо, що списки не були добре вивірені. У них трапляється багато помилок, описок. У вересні 1939 р. органи НКВС захопили частину документів польської поліції, отримавши таким чином інформацію про діячів українського національного руху, членів громадських організацій у регіоні.

Після приєднання західних областей до України органи НКВС активізували роботу з пошуку колишніх учасників Української революції 1917–1921 рр. Відтак більшість унерівських емігрантів була заарештована, частину з них розстріляли.

Розстріляли колишнього секретаря президії Трудового конгресу, товариша міністра закордонних справ (1919) Сергія Бачинського, уродженця Катеринославщини. У міжвоєнний період він жив у різних містечках Волинського воєводства, займався кооперативною, освітньою, журналістською діяльністю. За тиждень до початку Другої світової війни С. Бачинського виселили із с. Межирічі як території прикордонної зони. Поселився він у с. Красне поблизу Луцька, із початком війни вирішив повернутися до родини в Межирічі. До села прийшов, коли воно вже було зайняте радянськими військами. У дорозі пережив німецьке бомбардування, рятувався від розправи осадників поблизу Клевая та Тучина¹².

Позаяк на початках існування радянської влади подекуди існувала практика надання авторитетним людям у регіоні посад, то С. Бачинського призначили директором школи в с. Велика Харуча, обрали до правління профспілки. Однак уже в лютому 1940 р. заарештували, Київський обласний суд 24 травня 1941 р. засудив С. Бачинського до розстрілу¹³. 22 червня 1941 р. вирок виконано¹⁴. Останній спочинок він знайшов у Биківні. Родину, як і багатьох інших заарештованих, вислали в Казахстан¹⁵.

¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 13. Спр. 205. Арк. 1–87.

¹² ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 69848. У 2 т. Т. 2. Арк. 29 зв.

¹³ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 69848. У 2 т. Т. 2. Арк. 97 зв. – 98.

¹⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 69848. У 2 т. Т. 2 Арк. 112.

¹⁵ Бачинський М. Сергій Бачинський. Спогади сина. Львів, 2004. 250 с. С. 147.

Засуджували до смертної кари багатьох заарештованих колишніх вояків Армії УНР. Розстріляно сотників Армії УНР Андрія Аккермана, заступника солтиса в с. Сухівці Рівненського повіту¹⁶; Миколу Варакуту, котрий після інтернування оселився й працював у Ковелі¹⁷. Війта с. Старий Олексинець на Кременеччині Артема Баксу розстріляли в червні 1941 р. у тюрмі Тернополя¹⁸, Юхима Бунду – у в'язниці м. Володимира-Волинського¹⁹.

Під особливим прицілом органів НКВС були колишні повстанські отамани, які змогли після припинення боротьби перейти кордон та осісти в Польщі. Вироком кримінальної колегії Вінницького обласного суду засуджено до розстрілу повстанського отамана Гайсинського повіту Ананія Волинця²⁰, який у міжвоєнний час жив у Рівному. Розстріляли в 1940 р. повстанського отамана Якова Водяного, який співпрацював з уенерівською розвідкою та жив на Кременеччині²¹.

Були, імовірно, розстріляні громадський діяч, редактор газети «Волинське слово» Олександр Ковалевський; директор Волинського українського театру (БУТ) Микола Певний. Диригент першого Українського національного хору, композитор, згодом священник Михайло Тележинський, за одними даними, загинув під час конвоювання до табору при спробі втечі, за іншими – розстріляний у 1940 р. чи 1941 р. у тюрмі²². У концтаборі в Старобільську під Харковом знищили Степана Письменного, підполковника Армії УНР, скарбника військового міністерства УНР, що в міжвоєнний час оселився в Рівненському повіті²³.

Більшість емігрантів, котрі залишились у регіоні, заарештували. У листопаді 1939 р. затримали колишнього харківського губернського комісара, адвоката Григорія Степуру. У 1944 р. він помер на засланні²⁴. Заарештований органами НКВС у вересні 1939 р.

¹⁶ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. 5072.

¹⁷ ГДА СБУ, м. Луцьк. Ф. П. Спр. 3287.

¹⁸ ГДА СБУ, м. Тернопіль. Ф. П. Спр. 3377.

¹⁹ Реабілітовані історією. Волинська область. Кн. 2 / відп. секр. М. М. Кучерепа та ін. Луцьк; Надстиря, 2013. С. 471, 492.

²⁰ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5(Р). Оп. 1. Спр. 68253.

²¹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 75027.

²² Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944–1950 рр. Луцьк [б.в.], 1997. 39 с. С. 7.

²³ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2007. 536 с. С. 340.

²⁴ Реабілітовані історією. Волинська область. Кн. 1. / відп. секр. М. М. Кучерепа та ін. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. С. 602–604.

і засуджений у 1941 р. на 10 років таборів Олександр Волосевич, голова УЦК у Кременецькому повіті, загинув у липні 1943 р. у таборі м. Печора (Республіка Комі)²⁵. Померли на засланні в Казахстані в 1942 р. сенатор Микола Маслов²⁶, у 1943 р. – голова УЦК у Костополі Степан Роцинський²⁷. У липні 1942 р. у місцях позбавлення волі помер Федір Софронів, заарештований у лютому 1940 р. та ув'язнений ОН при НКВС СРСР на п'ять років у ВТТ. У 1917 р. Ф. Софронів добровільно вступив до Першого українського полку ім. Богдана Хмельницького, під час бою під Крутами як телефоніст перебував у санітарному поїзді на станції Бахмач. У міжвоєнний період він працював помічником секретаря Межиріцької, згодом – Деражненської, Клеванської гмін²⁸. Заарештували та засудили на вісім років ВТТ колишнього ад'ютанта, командуючого Північною групою Армії УНР отамана Оскілка Пилипа Шевела²⁹. Йому вдалося вижити в таборах і після війни переїхати разом із родиною, що була на спецпоселенні в Казахстані, до Польщі³⁰.

Траплялися поодинокі випадки, коли заарештованим удавалося втекти. Зокрема, учасник Першого Зимового походу, підполковник армії УНР Петро Смородський утік із-під арешту органів НКВС, переховувався у Львові до приходу німців. У 1941 р. працював повітовим агрономом у м. Сарни, був начальником штабу «Поліської січі» Тараса Бульби-Боровця³¹.

Окремі засуджені емігранти змогли потрапити під амністію як польські громадяни. Після початку німецько-радянської війни, 30 липня 1941 р., у Лондоні відновлено радянсько-польські дипломатичні відносини. 12 серпня 1941 р. з'явився Указ ПВР СРСР про амністію польських громадян, 14 серпня 1941 р. укладено польсько-радянський військовий договір. Унаслідок цих рішень та домовленостей усі польські громадяни підлягали звільненню з радянських

²⁵ Реабілітовані історією. Тернопільська область. Кн. 3 / упор. Бажан О. Г., Гуцал П. З., Кіт Л. М. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2013. С. 219.

²⁶ Енциклопедія Українознавства: словникова частина. У 10 т. Т. 4. / голов. ред. В. Кубійович. Львів: НТШ, 1994. С. 1483–1484.

²⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 721.

²⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 486. Арк. 12–14; 70.

²⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 781.

³⁰ Архів автора. Інтерв'ю з Олександрою Новацькою (Шевело), записані 1.08.2019. м. Білосток. Республіка Польща.

³¹ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2007. С. 413; Марчук І., Марчук Н. «Поліська Січ». Рівне: О. Зень, 2016. С. 35.

таборів, серед них – і частина українців. Під таку амністію потрапив інженер залізничного будівництва УНР Антон Стрижевський, засуджений на вісім років таборів у 1940 р.³².

Згідно зі згаданою амністією звільнили посла до польського Сейму Микиту Буру, заарештованого 17 жовтня 1939 р. і засудженого на вісім років ВТТ³³. Згодом М. Бура вступив до армії генерала Андерса, налагодив контакти з польським еміграційним урядом у Лондоні. У 1945 р. його обрано головою тимчасової управи Союзу українських вояків у польських збройних силах. Після війни емігрував до Великобританії, де в 1946 р. став першим головою Союзу українців у цій країні. Через два роки, у 1948 р., виїхав до Канади, у м. Торонто, де й помер 30 травня 1985 р.³⁴.

Були випадки, коли після арешту емігрантів звільняли, у справі ж фіксували, що вина не була доведена. У 1939 р. затримувався органами НКВС хорунжий армії УНР Микола Баламут, працівник сеймику м. Горохова, але був звільнений. Після війни його знову арештували й засудили на 25 років ВТТ з позбавленням прав на п'ять років і конфіскацією майна. 17 червня 1952 р. М. Баламут помер у таборі³⁵.

У 1940 р. з-під варті звільнили заарештованого напередодні секретаря української приватної гімназії в Рівному Володимира Огібовського, у минулому діловода міністерства праці УД та УНР³⁶. Уник засудження після арешту органами НКВС полковник Армії УНР, командир Артилерійської управи Михайло Русіян (слідчі писали його прізвище як Руссіян). Із 1921 р. він жив у Почаєві, став послушником Почаївської лаври, у лютого 1924 р. прийняв постриг у монахи під іменем Магістріан³⁷. Слідчі записали висновок: «Враховуючи, що фактів антирадянської діяльності Русіяна М. Т. після 1920 р. і у період його перебування у Почаєвській лаврі з 1923 р. і до дня арешту слідством не встановлено [...] і враховуючи його літній вік», з-під варті звільнити³⁸. Розуміємо, що справжні причини звільнення з-під арешту полковника Армії УНР, який мав

³² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 126, 133.

³³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 4253.

³⁴ Яськевич Р. З глибини віків. Нариси історії сіл Шпанів, Олексин, Хотин, Зозів. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 65–66.

³⁵ ГДА СБУ, м. Луцьк. Ф. П. Спр. 6560. Арк. 10, 73 зв., 131.

³⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 1694.

³⁷ ГДА СБУ, м. Тернопіль. Ф. П. Спр. 2124. Арк. 17–17 зв.

³⁸ ГДА СБУ, м. Тернопіль. Ф. П. Спр. 2124. Арк. 38.

особисті контакти із Симоном Петлюрою, як і подальша доля незвичайного монаха, залишаються нез'ясованими.

Показовою в подібних справах видається справа уродженця Харківщини, службовця періоду УНР Євгена Богуславського, який у 1940 р. був завербований більшовицькими спецслужбами³⁹. За завданням НКВС він зустрічався у Львові з митрополитом Андрієм Шептицьким, єпископом Йосипом Сліпим, іншими громадсько-політичними діячами, котрі залишилися в Галичині, про що складав звіти⁴⁰.

У післявоєнний період колишній польський посол Є. Богуславський працював літературним редактором газети «Радянська Волинь», викладав у Луцькій духовній семінарії, був заступником директора Луцького інституту вдосконалення вчителів. Як «представника мирян» Волинської єпархії його делегували на Помісний собор у Москву. Під час арешту 3 січня 1950 р. Євгену Семеновичу згадали всі моменти його життя, зокрема і «службу в петлюрівській армії», звинуватили «в антирадянській діяльності», у «дворушництві, дезінформації органів МГБ»⁴¹ та спрямували справу на розгляд ОН при МДБ СРСР. Однак колишній посол Сейму до вироку не дожив, помер у тюремній лікарні Луцька 8 квітня 1950 р.

Потрапила під арешт НКВС у Рівному Парасковія Багринівська, завідувачка господарством у міністерстві юстиції уряду УНР, очільниця «Союзу українок» із центром у Рівному. Допити, жахливі умови утримання негативно вплинули на стан здоров'я вже літньої жінки: її відправили в психіатричну лікарню⁴². Хоча не виключено, що це певною мірою могла була симуляція, адже з початком німецько-радянської війни П. Багринівська вийшла з в'язниці. Згодом у газеті «Вісті» з'явилася її стаття «У більшовицькій тюрмі»⁴³.

Чоловік Параскевії Багринівської Микола Устимович, у минулому міністр юстиції уряду УНР⁴⁴, зміг виїхав у 1939 р. на територію генерал-губернаторства, став одним із керівників Допомогового комітету в Грубешові. Після початку німецько-

³⁹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 75894. Арк. 3, 139.

⁴⁰ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 75894. Арк. 50–51.

⁴¹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 75894. Арк. 169.

⁴² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 2768. Арк. 9, 28; Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1 / відп. секр. А. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. 578 с. С. 361–362.

⁴³ Багринівська П. У більшовицькій тюрмі. *Вісті*. 1943. 20 трав. С. 3.

⁴⁴ Енциклопедія українознавства: словникова частина. У 10 т. Т. 1. / голов. ред. В. Кубійович. Львів: НТШ, 1993. С. 81.

радянської війни повернувся на Волинь і розшукав дружину, належав до Української ради довір'я на Волині з центром у Рівному. Після війни родина вже разом виїхала в нову еміграцію, на цей раз до США.

Емігранти як люди із життєвим досвідом розуміли, що від більшовицької влади добра чекати не можна, тому на територію, підконтрольну німцям, виїхало багато емігрантів. Із початком війни Холмщина й Підляшшя увійшли до Люблінського дистрикту Краківського генерал-губернаторства, відтак саме там зосередилися втікачі із західноволинських земель. М. Антонович писав, що «увагу треба звернути на вузьке пасмо земель, що простяглося понад німецько-російським кордоном: частина Підляшшя, Холмщина, Белзчина, Засяння і Лемківщина [...]. Вони мають більше українського населення аніж Карпатська Україна, бо разом може 800-850 тисяч»⁴⁵. На Холмщину виїхали посол Степан Скрипник, театральний і літературний діяч Юрій Карась-Галинський, бандурист Кость Місевич, полковник Армії УНР, очільник контрольно-розвідувальних пунктів ДЦ УНР у волинському прикордонні в 1927–1935 рр. Іван Литвиненко, сотник Армії УНР, очільник УЦК у Здолбунові Іван Байдак, лікар Петро Рошинський, прем'єр-міністр УНР Пилип Пилипчук, повстанський отаман Іван Лютий-Лютенко та ін.

На території генерал-губернаторства опинились очільники ВУО, посли Петро Певний і Сергій Тимошенко; літератор і художник Роман Бжеський, протопресвітер о. Павла Пащевського та ін.

Нацисти, здійснюючи політику «поділяй і володарюй», уміло використовували на цьому етапі українсько-польські суперечності. Спочатку дозволили українцям відкривати українські школи, створювати допомогіві комітети, відновили православну єпархію в Холмі й повернули їй Кафедральний собор. Емігранти активно долучилися до національної роботи, отримали низку посад. Зокрема, С. Скрипник у 1940–1941 рр. обіймав посаду інспектора українського самоврядування в Холмі, із 7 листопада 1940 р. став членом новоствореної Архієпископської ради при владиці Іларіоні (Огієнкові). Радником Іларіона був у минулому полковник Армії УНР Варлаам Соловій. Усіляко допомагали архієпископу емігранти Неофіт Кибалюк, Василь Варварів та ін. Український допомогівий комітет очолив колишній заступник міністра морських справ УНР Святослав Шрамченко. Працював у цій структурі згаданий вище Яків

⁴⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 41.

Гальчевський-Войнаровський. Повітовий союз українських кооперативів у Холмі очолив повстанський отаман, сотник Армії УНР Іван Лютий-Лютенко та ін.

Згадки про Холмську гімназію того періоду простежуємо в спогадах сина підполковника Армії УНР Леоніда Ступницького Юрія: «Холмська гімназія була справжньою кузнею української науки для нашої молоді. Серед гімназистів панувало духовне піднесення [...] Ми всі були згуртовані одним українським духом»⁴⁶.

Зафіксовані випадки, коли емігранти, опинившись на Холмщині, намагалися підтримувати зв'язки з Волинню. Згаданий вище С. Скрипник сприяв утворенню організації під назвою «Партія петлюрівських націоналістів». До організації долучилися юнаки сіл Тютьковичі та Тинне Рівненського повіту⁴⁷. Проводити активні дії юнаки не змогли, лише поширювали антирадянські гасла, за що й потрапили в поле зору НКВС. У травні 1941 р. семеро юнаків засуджено: Д. Міськова – до розстрілу, а шестеро інших отримали від трьох до 10 років ув'язнення⁴⁸.

Виїхав до Холмщини підстаршина штабу генерала М. Омеляновича-Павленка Юрій Карась-Галинськи – легендарна постать, в'язень Соловецьких таборів, якому вдалося здійснити резонансну втечу до Польщі і чи не першому повідомити світові про ГУЛАГ. У міжвоєнний період жив на Волині під прізвиськом Віталій Юрченко. Підсумовуючи впливи емігрантів на громадське життя Холмщини в 1939–1941 рр., він писав у газеті «Волинь»: «Хто знав Холмщину два роки тому, той сьогодні її не впізнає», підкреслюючи, що українські емігранти, яким «пощастило вихопитися з лабет енкаведистів після обсадження більшовиками західньо-українських теренів» поруч з місцевою інтелігенцією за неповні два роки зробили велику справу, перетворивши Холмщину на «одну з найсвідоміших земель нашої батьківщини»⁴⁹.

Хоча не позбавлені рації слова полковника Армії УНР Івана Литвиненка, який у 1939–1941 рр. також перебував на Холмщині, про те, що німці назагал негативно ставилися до «петлюрівців за їх участь

⁴⁶ Ступницький Ю. Спогади про пережите. 2-ге вид. Львів; Торонто, 2004. С. 31.

⁴⁷ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. 5838. У 2 т. Т. 1. Арк. 58–60.

⁴⁸ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. 5838. У 2 т. Т. 2. Арк. 339–340.

⁴⁹ Жив'юк А. Холмщина і Підляшся на сторінках часопису «Волинь». *Українці Холмщини і Підляшся: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків*. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. С. 348–354, 349–350.

у повстанні проти гетьмана»⁵⁰, але на цій території вони принаймні могли зберегти собі життя. Національний розвиток Холмщини у 1939–1941 рр. був зумовлений тим, що нацисти не вбачали на той час в українцях потенційної загрози – навпаки, намагалися використати український чинник для проникнення на територію, підконтрольну СРСР. Ситуація змінилася з початком німецько-радянської війни, коли нацисти встановили жорсткий контроль руху із території Рейху в Рейхскомісаріат і навпаки⁵¹.

На початку Другої світової війни емігранти з різних причин залишалися на підрадянській Волині: хто усвідомлено, хто вимушено. Так, підполковник Армії УНР Леонід Ступницький, котрий жив в Острозі, відразу планував перебратися на територію, підконтрольну нацистам, але дружина не хотіла покидати рідні місця. У 1940 р. під загрозою реального арешту, він усе ж таки зміг разом зі старшим сином Юрієм залишити Острог і вирушити до Львова, аби звідти дістатися до генерал-губернаторства. Оскільки на той час «більшовики кругом поукріплювали застави і стережуть дуже пильно»⁵², перейти кордон стало складно. Л. Ступницького в 1940 р. затримали радянські прикордонники й відправили до в'язниці в Бресті. Сина Юрія звільнили як неповнолітнього. Родину, яка залишилася в Острозі, вислали: дружина й теща підполковника Армії УНР померли на спецпоселенні⁵³.

Сергій Бачинський, як свідчать його власноручні покази, залишився на Волині цілком осмислено, адже мав кілька шансів залишити підрадянську територію. У вересні 1939 р. міг виїхати на Захід разом із Сергієм Тимошенком⁵⁴. Тоді ж мав можливість отримати німецький паспорт, щоб виїхати легально. Яків Малиновський, який у міжвоєнний період очолював контрольно-розвідувальний пункт ДЦ УНР у Корці та Острозі, отримав повноваження, як член репатріаційної комісії, вирішувати з представниками Німеччини питання евакуації за кордон німців-колоністів. Принагідно він вербував і відправляв на територію зони німецького впливу українців, підтримуючи зв'язок зі С. Скрипником.

⁵⁰ ГДА СБУ. м. Київ. Ф. 5(Р). Оп. 1. Спр. 1018. Арк. 203.

⁵¹ Жив'юк А. Холмщина і Підляшшя на сторінках часопису «Волинь». *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків*. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. С. 348–354, 351–352.

⁵² Ступницький Ю. Спогади про пережите. 2-ге вид. Львів; Торонто, 2004. С. 19.

⁵³ Ступницький Ю. Спогади про пережите. 2-ге вид. Львів; Торонто, 2004. С. 109–110.

⁵⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 69848. У 2 т. Т. 2. Арк. 43 зв.

Я. Малиновський, пропонував виїхати й С. Бачинському⁵⁵. «Якщо я не виїхав, то тільки тому, що не хотів їхати», – писав Бачинський. Причин було кілька: «Я жив у еміграції і знав, що значить бути емігрантом. Сім'я залишалася на Волині і могла мати неприємності, я не хотів розривати відносини з сім'єю. Головне добре знав німців і їх ставлення до українського народу ще за часів гетьманщини. Німцям я не вірю і їх не люблю, і переїжджати до них жити не хотів»⁵⁶. Така позиція коштувала йому життя.

Частині емігрантів, не таких активних у політичному й громадському житті, удалося затаїтися, принаймні їх не арештували – і вони пережили період першої радянзації на Волині. Хоча в роки німецько-радянської війни окремі діячі уенерівської еміграції (Л. Ступницький, І. Литвиненко, І. Лиходько, О. Новицький, М. Павловський та ін.) боротимуться за ідею Української держави в лавах УПА, але специфічне уенерівське середовище з його внутрішніми суперечностями, надіями та ідеалами було ліквідоване в 1939–1941 рр.

Отже, початок Другої світової війни став новим випробуванням для українських політичних емігрантів, які у 20–30-х рр. жили у Волинському воєводстві. Основна мета радянського режиму – установлення контролю над потенційно ворожим йому суспільством – досягалася, передусім, репресіями. Арешти органів НКВС у 1939–1941 рр. призвели до цілковитої ліквідації власне уенерівського середовища в регіоні.

⁵⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 4233. Арк. 148; ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 69848. У 2 т. Т. 2. Арк. 44.

⁵⁶ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 69848. У 2 т. Т. 2. Арк. 44 – 44 зв.

Наукове видання

**ВЕРЕСЕНЬ 1939 У ДОЛІ
ДЕРЖАВ ТА НАРОДІВ**
ВІЙНА, РЕПРЕСІЇ, ПАМ'ЯТЬ

Науковий збірник

Редактор і коректор *Г. О. Дробот*
Технічний редактор *І. М. Калиш*

Формат 60×84 ¹/₁₆. Обсяг 12,32 ум. друк. арк., 12,11 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 37. Редакція, видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. (0332) 29-90-65).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.